

Východiska sociální práce s rodinou¹

Oldřich Matoušek

RODINA JE SPOLEČENSKÁ INSTITUCE.

Rodina je univerzální fenomén všech lidských společenství. Struktura a fungování rodiny přímo souvisí s tím, jak je strukturována a jak funguje společnost. Pro současnou postmoderní společnost — podporující individualismus a orientaci na pracovní úspěch — je typická rodina malá a proměnlivá. Péče o rodinu a zaměstnání se stávají konfliktními životními sférami jak pro ženy, tak pro muže. Hlavním poutem v tomto typu rodiny je *emocionální bilance dospělých*. Tradiční systémy sociální kontroly rodinného chování mají jen malý vliv. Lidé mohou v dospělosti postupně patřit do řady rodin, což je označováno jako *seriální monogamie*.

RODINU JE V SOUČASNOSTI MOŽNÉ DEFINOVAT JAKO SPOLEČENSTVÍ LIDÍ, KTEŘÍ SE JAKO RODINA CÍTÍ

V současné západní společnosti již není možné definovat rodinu legalizací svazku mezi dospělými, ani biologickou příbuzností mezi dětmi a rodiči. Pokud si již dnes občan může svobodně zvolit národnost, blíží se doba, kdy bude obecně uznáno, že si může svobodně definovat i svou příslušnost k rodině. I homosexuálně orientovaní lidé uplatňují nárok na to, aby byli pokládáni za rodinu, a tyto nároky začínají být respektovány.

RODINA JE NEJVHODNĚJŠÍM PROSTŘEDÍM PRO VÝCHOVU DĚTÍ

Žádný jiný typ výchovné instituce nedokáže rodinu nahradit v míře angažovanosti na osudu dítěte. Premisa neplatí u dospívajících dětí; pro ně může být vhodnějším výchovným prostředím vrstevnická skupina vedená nepřibuzným dospělým člověkem, v níž jsou nicméně podporovány a respektovány vazby dospívajících na biologickou rodinu.

1 Text vznikl v rámci Programu podpory rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově, č.P07, Psychosociální aspekty kvality lidského života, podprogram Ohrožené rodiny v ČR — účinné strategie pomoci

RODINA JE PŘIROZENÝM PROSTŘEDÍM PRO ŽIVOT DOSPĚLÝCH LIDÍ

Existence dospělých, kteří žijí jako tzv. „singles“, není argument proti uvedené tézi. I „singles“ mohou a leckdy mají protějšky, s nimiž alespoň něco z rituálů rodinného soužití zažívají. Potřebu rodinného soužití mohou některým dospělým naplňovat i jiná společenství (např. klášterní komunita). Dobrovolný život mimo společenství blízkých lidí volí lidé jen zcela výjimečně.

FUNKČNÍ RODINA JE ŘÍZENA DOSPĚLÝMI ČLENY

Rodina má mít jasně rozdělené odpovědnosti. „Vedoucími činiteli“ mají být dospělí; děti se mají podílet na chodu rodiny podle uvážení dospělých a nemají být zatěžovány odpovědnostmi, které jsou nad jejich možnosti. Pokud se to děje, stávají se tzv. *rodičovskými dětmi* a jsou tím poškozovány.

FUNKČNÍ RODINA ZAJIŠŤUJE NAPLNĚNÍ HLAVNÍCH ŽIVOTNÍCH POTŘEB VŠEM

Těmi jsou u všech členů rodiny zajištěny bezpečí, dostupnosti jídla, oblečení, bydlení, ochrany zdraví a emocionální vztahové podpory. U dětí má rodina navíc podporovat učení a „otvírat budoucnost“. Rodina je nejdůležitějším socializačním činitelem a také důležitým agentem sociální kontroly. Základní *funkce rodiny* jsou v našem typu společnosti ekonomické zajištění i emocionální podpora všech členů rodiny a vychovávání dětí.

Aby rodina mohla tyto funkce naplňovat, je třeba, aby měla určité *kompetence*. Základními kompetencemi jsou v oblasti zajištění podmínek pro život:

- Schopnost zajistit si určitou úroveň příjmů
- Schopnost hospodařit s příjmy
- Schopnost zajistit si bydlení
- Schopnost vést domácnost

Dalšími kompetencemi jsou:

- Schopnost dospělých partnerů sladovat svoje fungování v rodině (včetně schopnosti konstruktivně řešit konflikty)
- Schopnost dospělých kooperovat v kontaktech s širší rodinou a se sociálním okolím

Pokud jde o děti, hlavní kompetence dospělých spočívají v:

- Schopnosti přijímat děti, vnímat jejich potřeby a flexibilně reagovat na to, jak se potřeby dětí díky jejich vývoji mění

- Schopnosti určovat pravidla chování a konzistentně na nich trvat
- Schopnosti monitorovat aktivity dětí v době, kdy nejsou s dospělými členy rodiny a mít vliv na povahu těchto aktivit
- Schopnost komunikovat s dalšími osobami a organizacemi, které se dětmi zabývají.

FUNKČNÍ RODINA MÁ VYPRACOVANÉ RITUÁLY UMOŽŇUJÍCÍ SOUČINNOST A POSILUJÍCÍ VZÁJEMNOST

Jde o různé společné činnosti. Těmi jsou např. společné jídlo, sexualita dospělých, ukládání malých dětí ke spánku, po příchodu z práce „posedět a popovídat“, společné sledování televize, oslavy, výlety, sportování aj. Tyto rituály vznikají spontánně.

FUNKČNÍ RODINA MÁ VYPRACOVANÉ ZPŮSOBY ŘEŠENÍ KONFLIKTŮ.

Jimi jsou vyjasňování stanovisek, vyjednávání, uzavírání kompromisů a také přecházení málo významných věcí.

FUNKČNÍ RODINA KOMUNIKUJE TAK, ŽE ZPRÁVY JSOU VNÍMÁNY A JE NA NĚ REAGOVÁNO S RESPEKTEM K POTŘEBÁM OSTATNÍCH

Takto je možné definovat minimální předpoklad funkční komunikace.

RODINA MÁ POTENCIÁL K ŘEŠENÍ VLASTNÍCH PROBLÉMŮ

Objevování tohoto potenciálu je proces. Předpoklad jeho existence se může na počátku práce s rodinou jevit jako málo odůvodněný optimismus. V některých případech se nemusí podařit tento proces aktivovat.

CÍLEM PODPORY RODINY JE ZLEPŠIT JEJÍ FUNKOVÁNÍ V TĚCH OBLASTECH, KDE VNÍMÁ PROBLÉMY RODINA, PŘÍPADNĚ PRACOVNÍK

Při podpoře rodiny je třeba směřovat ke shodě všech zainteresovaných v definici problémů. Definice problémů rodiny má být pokud možno výsledkem dohody mezi členy rodiny a pracovníkem. Výjimkou jsou případy definované zákonem, kdy vznikla jedním někomu z rodiny vážná újma jinému členu rodiny (např. zanedbávání dětí, násilí muže na ženě). Pokud je to možné, je dobré začít práci s rodinou od záležitostí, které sama rodina cítí jako nejnaléhavější.

RODINA MÁ NÁROK NA ZMĚNU PRACOVNÍKA

O této možnosti má být rodina předem informovaná, protože to řada rodin nepředpokládá.

CÍLEM PODPORY RODINY NENÍ UDRŽOVAT RODINU POHROMADĚ ZA KAŽDOU CENU, ŘEŠENÍM MŮŽE BÝT I ZMĚNA ZPŮSOBŮ SOUŽITÍ

Rozhodnutí opustit partnera je volbou a odpovědností dospělého, tato odpovědnost nemá být přenášena na pracovníka. Způsob péče o děti u rozcházejících se partnerů má být dohodnut mezi členy rodiny. Pomáhající profesionál má takové dohodě napomáhat.

POTENCIÁL K ŘEŠENÍ PROBLÉMŮ RODINY EXISTUJÍCÍ V ŠIROKÉM OKRUHU PŘÍBUZNÝCH MÁ BÝT ZMAPOVÁN A PŘEDNOSTNĚ VYUŽÍVÁN

Je žádoucí zvážit možnost uspořádání *rodinné skupinové konference (RSK)*. Touto cestou lze řadu potíží v praktickém fungování rodiny zlepšit, aniž by museli intervenovat profesionálové nebo dobrovolníci. RSK však není univerzálním všelékem. Působení široké rodiny může představovat i problém — u nás např. vliv velké romské rodiny na sociálně úspěšnější malou rodinu, která do ní patří.

ČLENOVÉ RODINY SE MOHOU NAUČIT DOVEDNOSTI, KTERÉ POSTRÁDAJÍ

Předpokladem je, aby v tomto učení sami viděli smysl. Učení může probíhat individuálně nebo ve skupinách, jako tzv. školy rodičů. Skupinové formy školení rodičů je třeba nazvat a propagovat takovým způsobem, aby účast na nich nepředstavovala pro frekventanty stigma.

NĚKTERÉ PSYCHICKÉ PORUCHY JE ŽÁDOUCÍ LÉČIT PŘEDTÍM, NEŽ SE SOUSTAVNĚ PRACUJE S RODINOU

Především alkoholismus a závislost na jiných drogách, také duševní nemoci a nezpracovaná vážná psychická traumata z dětství (např. sexuální zneužívání). Pracovník musí umět rozpoznat motivaci k léčbě u *nositele problému* a musí umět podporovat tuto motivaci u jiných členů rodiny. Označkování někoho jako nositele problému by neměl dělat jediný pracovník.

METAFORA RODINY JAKO KOMUNIKAČNÍHO SYSTÉMU JE UŽITEČNÁ, ALE REDUKTIVNÍ; PODPORA RODINY NENÍ TOTÉŽ JAKO RODINNÁ TERAPIE

Efektivní práce s rodinou vyžaduje zřetel i k jiným charakteristikám rodiny než k systému komunikace. Těmito charakteristikami jsou:

- osobnostní dispozice členů rodiny
- zdravotní a psychické problémy členů rodiny
- prostředí, v němž rodina žije
- vazby na instituce a úřady
- zvládání provozu domácnosti
- zaměstnání dospělých a škola u dětí
- ekonomika rodiny
- způsoby trávení času
- způsoby stravování
- způsoby udržování zdraví aj.

PODPORA RODINY MÁ BÝT ORGANIZOVÁNA JAKO SOCIÁLNÍ PROGRAM, KTERÝ MÁ POTENCIÁL POZITIVNĚ OVLIVNIT HLAVNÍ PROBLÉMY RODIN, JIMŽ JE URČEN

Programy zaměřené jen na jeden aspekt fungování rodiny mohou být užitečné. Protože však cílovou skupinou jsou v řadě případů mnoho-problémové rodiny, vyvstává pak problém koordinace programů. Hlavní charakteristiky programu jsou: cíl, definovaná teoretická východiska, definovaná cílová skupina, definované metody, definovaná kvalifikace personálu; definovaná případová zátěž pracovníka, definovaná doba práce s jednou rodinou; definovaná organizační struktura.

PROGRAM PODPORY RODINY NENÍ MOŽNÉ OPŘÍT O JEDNU TEORII; JEDNA VÝCHOZÍ TEORIE JE UŽITEČNÁ, ALE REDUKTIVNÍ

Kombinace teorií musí být „organická“. Teorie mají poskytovat vodítko pro intervenci, nikoli jen hypotézy o původu obtíží rodiny. Příklady „propojitelných“ teorií: teorie vazby, systemická teorie, strukturální teorie.

HODNOCENÍ RODINY JE PŘI JEJÍM PŘIJETÍ DO PROGRAMU NUTNÉ PROVÁDĚT PODLE PŘEZKOUMATELNÝCH KRITÉRIÍ A DOKUMENTOVAT HO

Tím je možné omezit vliv nereflktovaného promítání osobních a jiných neformalizovaných *norem* do hodnocení rodiny.

TYOLOGIE RODIN S SEBOU NESE NEBEZPEČÍ „NÁLEPKOVÁNÍ“, JE LÉPE SE JÍ VYHNOUT

Označení rodiny jako „afunkční“ či „dysfunkční“ bylo a je používáno jako argument při odebrání dítěte. Je nutné posuzovat nežádoucí fungování rodiny diferencovaně, s ohledem na možnosti a odpovědnosti jednotlivých členů rodiny.

NA HODNOCENÍ RODINY A PLÁNU PRÁCE S RODINOU BY SE MĚL PODÍLET VÍCE NEŽ JEDEN PROFESIONÁL

Tím je možné omezit vliv osobních preferencí a citlivostí jednoho pracovníka. Plán práce má mít povahu smlouvy s rodinou.

POKUD CHCE RODINA PARCIÁLNÍ POMOC A NIKDO Z RODINY NENÍ VÁŽNĚ OHROŽEN, JE TŘEBA TO RESPEKTOVAT

Pracovník může a má rodině sdělit, kde vidí její problémy. Pracovníkova verze však vždy a nevyhnutelně podléhá „redakci“ rodiny.

POKUD JE PODEZŘENÍ NA OHROŽENÍ DÍTĚTE, JE TŘEBA JE PROVĚŘIT PODLE DEFINOVANÉ METODIKY A ZDOKUMENTOVAT VÝSLEDEK

Vhodnou metodikou je jakýkoliv přezkoumatelný postup, který byl publikován a vyzkoušen. U postupů standardizovaných v zahraničí je třeba výsledky interpretovat s ohledem na tento fakt.

V PŘÍPADĚ DOMÁCÍHO NÁSILÍ JE TŘEBA ZJISTIT, KDO Z RODINY JE JEHO OBĚTÍ

Násilí na dítěti může být násilím na dětech. Násilí na ženě může být doprovázeno násilným chováním k dětem/k dítěti. Oznámení policii je třeba konzultovat s nadřízeným. Toto oznámení nemá automaticky znamenat, že podpora rodiny končí.

NEŽÁDOUCÍ CHOVÁNÍ RODIČE K DÍTĚTI JE TŘEBA POSUZOVAT NEZÁVISLE NA MOTIVECH A PŘÍČINÁCH TOHOTO CHOVÁNÍ

Pokud rodič např. dává dítěti nevhodné jídlo, je třeba to posuzovat odděleně od jeho chudoby.

NEŽÁDOUCÍ CHOVÁNÍ RODIČE K DÍTĚTI JE TŘEBA POSUZOVAT NEZÁVISLE NA NÁSLEDČÍCH, KTERÉ TOTO CHOVÁNÍ U DÍTĚTE VYVOLÁVÁ

Jen některé děti jsou nevhodným chováním rodiče traumatizovány. Přesto je nevhodné chování legitimním důvodem k intervenci.

POMÁHAJÍCÍ PROFESIONÁL MÁ PŘEDEVŠÍM POSILOVAT NADĚJI NA ZMĚNY K LEPŠÍMU

V tomto smyslu nemá být pracovník neutrální. Je činitelem, který na počátku práce s rodinou může věřit na možnost změny k lepšímu jako jediný, protože všichni členové rodiny už upadli do beznaděje.

POMÁHAJÍCÍ PROFESIONÁL MÁ BÝT PARTNEREM RODINY; SOUČASNĚ VŠAK RODIČE A VĚTŠÍ DĚTI MAJÍ BÝT KONFRONTOVÁNI SE SVOU ODPOVĚDNOSTÍ

Dilema *kontroly* a *pomoci* systemická teorie příliš vyostřila. V praktické práci s rodinou není reálné očekávat, že bude udržitelná výhradně ta nebo ona poloha. Role pomáhajícího má být průvodcovská; ale někdy je žádoucí, aby pomáhající vystupoval jako autorita. Povaha problému rodiny a povaha zdrojů mají určovat strategii pomáhajícího.

PRO PRÁCI S KULTURNĚ ODLIŠNÝMI RODINAMI SI PRACOVNÍK POTŘEBUJE OSVOJIT PŘÍSLUŠNÉ KULTURNÍ KOMPETENCE

Pozice pracovníka jako někoho, kdo je „jednou nohou“ v kultuře rodiny, „druhou nohou“ v kultuře většinové společnosti, je jen obtížně dosažitelným ideálem. Skromnějším cílem je dostatečně dobrá znalost jiné kultury a dostatečná míra její akceptace. To pracovníkovi umožňuje reflektovat rozdíly mezi kulturami a vnímat svou pozici s nadhledem.

PRACOVNÍKŮV TLAK NA PŘÍZPŮSOBENÍ KULTURNĚ ODLIŠNÉ RODINY JE TŘEBA ZDŮVODNIT

V těchto případech je třeba, aby pracovník/organizace pracující s rodinou definovala *integrační hranice* a zdůvodnila je. Příklady: Je třeba trvat na tom, kdy mají školní děti chodit spát? Je třeba doporučovat rodičům, co mají dávat dětem k jídlu? Je třeba požadovat, aby mělo školní dítě doma zvláštní místo na přípravu do školy? Je třeba doporučovat rodičům, jak často mají prát ložní prádlo?

PŘI PRÁCI S MNOHO-PROBLÉMOVÝMI RODINAMI MÁ MÍT PRACOVNÍK SOUBOR DEFINOVANÝCH KOMPETENCÍ:

Sférami těchto kompetencí jsou zejména:

- relevantní legislativa
- řešení dluhů
- bytová problematika
- nároky na dávky
- problematika zaměstnání dospělých
- školní problémy dětí
- poruchy duševního zdraví dospělých a dětí
- problematika závislostí (alkohol, drogy, hráčství)
- komunikace a řešení sporů
- domácí násilí
- výchova dětí
- vedení domácnosti

KOMPETENCE PRACOVNÍKA MÁ DEFINOVAT A OVĚŘIT ZAMĚSTNAVATEL. MÁ JE POSILOVAT V RÁMCI PLÁNOVANÉHO PRŮBĚŽNÉHO VZDĚLÁVÁNÍ PRACOVNÍKŮ

Pracovník může být specializován na některou oblast práce s rodinou a pak má potenciál být konzultantem pro jiné pracovníky své organizace; případně může v oblasti své specializace vést programy pro rodiny. Základní kompetence však mají mít všichni pracovníci, kteří poskytují podporu rodinám.

KDYŽ SI TO RODINA PŘEJE A KDYŽ JE TO MOŽNÉ, A TAKÉ KDYŽ TO NEODPORUJE ZÁKONŮM A DOBRÝM MRAVŮM, MÁ PRACOVNÍK PŘIJMOUT ROLI ADVOKÁTA RODINY VŮČI INSTITUCÍM, PŘÍPADNĚ VŮČI JEDNOTLIVCŮM

Zejména na začátku podpory rodiny je tato role pomáhajícího profesionála výhodná. Může posílit jeho důvěryhodnost a v některých případech rodině přinést rychle žádoucí efekt.

POMÁHAJÍCÍ PROFESIONÁL MUSÍ MÍT VYTVOŘENÉ PODMÍNKY PRO REFLEXIVNÍ PRAXI

Reflexe má na úrovni organizace zaměstnávající pracovníka tři roviny.

Reflektovat je třeba *strategii* práce s rodinou jako celek v posloupnosti cirkulárně opakováných kroků: hodnocení — plánování — intervence — hodnocení. Tato reflexe by se měla odehrávat jako týmová porada pracovníků, případně zahrnující i členy rodiny.

Reflektovat je třeba i na *mikroúrovni* jednotlivá sezení a jednotlivé kritické epizody v práci s rodinou; nejlépe formou případové supervize.

Třetí úroveň je to, jak je pracovník vnímán rodinami, s nimiž pracuje. To by mělo být systematicky zjišťováno.

POMÁHAJÍCÍ PROFESIONÁL MŮŽE RODINU POŠKODIT

Rizikem je v našich současných podmínkách zejména příliš autoritativní přístup pomáhajícího profesionála, někdy i zneužití úřední moci. Rizikem je ignorování závažných signálů nouze u někoho z rodiny. Rizikem jsou příliš velká očekávání týkající se možností změny. Rizikem je nereflektované uplatňování vlastních norem pracovníka/pracovníků na rodiny.

STÁT NEBO PROFESNÍ ORGANIZACE MAJÍ EVIDOVAT KRITICKÉ PŘÍPADY A UMOŽNIT PRACOVNÍKŮM SE S NIMI SEZNÁMIT; JE VHDNÉ O TĚCHTO PŘÍPADECH ORGANIZOVAT ODBORNÉ KONFERENCE

Rozbor případů, které měly nežádoucí nebo dokonce tragické vyústění, je prevencí jejich opakování, pokud se s takovými případy profesionálové mohou seznámit a mají příležitost vyvodit si závěr, kdo a jak k nežádoucímu vyústění případu přispěl.